

**НЕВІДОМІ СКЛАДОВІ АВТОРСЬКОЇ БУДОВИ ВІДПОВІДІ
ПРО «НАТУРУ» ЧИЧИКОВА В ПОЕМІ «МЕРТВІ ДУШІ»**

Так трапилось, що видатні твори англійської літератури приходили до Росії XVIII - XIX ст. у французьких перекладах, з яких уже робилися переклади російською. Ідеальним прикладом такого шляху є доля творів В. Скотта. Тому по відношенню до В. Скотта, як поета й письменника, обраного для перекладів усіма мовами Європи, Д. П. Якубович зауважував, що «було б методологічно хибним прямувати безпосередньо до шотландського оригіналу. Його знали у нас мало. Між ним і Росією стоїть французький Вальтер Скотт – величне літературне явище початку XIX ст.» [1, с. 183]. Крім цього, паралельні переклади з французької німецькою були багаті на додаткові коментарі німецького перекладача, які зберігалися на смак російським перекладачем при перекладі з французької. При цьому виникала дуже цікава ситуація. Так російський читач на початку XIX ст. міг читати англійського поета Е. Юнга, майже рідною для багатьох, французькою, читати німецький переклад з тієї ж французької або англійської з коментарями, які могли в подальшому зберігатися у перекладах російською.

Включення поета, письменника в якості найактивнішого читача оригінального твору або його перекладів породжує цілу низку творчих впливів, які можуть трансформуватися на низку наслідувань або небуквальних запозичень. Так, Д. П. Якубович у статті «Іноземні впливи та запозичення у Пушкіна» зауважує, що при дослідженні феномену творчих запозичень особливу увагу слід приділяти аналізу джерел, які можуть на певний час зайняти нішу «постачальників» фактів або ідей багатьом авторам. Але винайдення такого твору або творів в якості джерела творчості багатьох письменників ще не означає автоматичного введення мови «впливів». «На відміну від інших термін «джерело» вказує на щось, що лежить за межами твору...» [2, с. 155]. Насправді, аргумент «впливу» є досить складним за процедурою переконливої побудови. Його побудова може включати фіксацію феномену «ремінісценції», тобто прямого згадування автором або героями його твору інших авторів або назв їхніх творів, за якими можуть виникнути певні форми їхнього змістовного використання, що буде означати перенесення чужого матеріалу в більш або менш зміненому вигляді в зміст власного твору. У такому досить формально-схематичному баченні процесу використання чужих

творчих доробків запозичення як таке швидко перетворюється на передумову низки можливих письменницьких експериментувань [2, с. 155-156]. У випадку «Мертвих душ» Гоголя однією з форм письменницького експериментування із творами інших авторів є своєрідна перевірка себе перед чужим, але близьким ідейно автором, підтвердження правильності ходи авторської думки.

До імен, які можна вважати «іронічною» ремінісценцією М. В. Гоголя в тексті «Мертвих душ», слід віднести позначення філософського рівня губернського міста як місця прояву дієвих успіхів провінційного генія Чичикова іменами Е. Юнга та К. Еккартгаузена. Майже на початку восьмої глави «Мертвих душ», де сердечна любов посадових осіб до Чичикова стала ще більш сердечною, автор розкриває перед читачем світ книжкового розуму як складової майже сімейного спілкування людей не без освіти. Філософським рівнем читання Гоголь, як відомо, наділив поштмейстера, який «...читає досить старанно, навіть ночами, Юнгові ночі і Ключ до таїнств природи Еккартсгаузена, з яких робив довгі виписки на цілі аркуші, і що це були за виписки, і якого роду вони були, це нікому не було відомо» [3, III, с. 157].

Необхідно відмітити, що назва «Юнгові ночі» належить віршованому перекладу С. Глінки відомої релігійно-дидактичної поеми Едварда Юнга «Жалоба, або Нічні думи» (The Complaint: Or Night-Thought, 1742-1745). Цей віршований переклад було зроблено Глінкою з відомої прозаїчної переробки французькою П'єра Летурнера 1769 року. І саме цей текст у «Мертвих душах» читає губернський філософ-поштмейстер.

Як зазначав В. М. Жирмунський: «Нічні думи мали величезний вплив на літературу всіх країн Європи» [4, с. 133]. Але особливо велике значення мав не тільки в Німеччині, а й інших країнах Європи та в Росії німецький переклад Йогана-Арнольда Еберта (1751-1752), який у перевиданні 1760-1761 років отримав на додачу до перекладу ще й розлогий коментар від перекладача. Саме на цей прозаїчний переклад Еберта з розлогим коментарем спирався найкращий російський переклад Олексія Кутузова, що вийшов із обробленим коментарем Еберта з друку у 1785 році під назвою – «Плач Едуарда Юнга, або Нічні розмисли про життя, смерть та безсмертя, що вмістилися у дев'ять ночей із додаванням двох поем: Страшний суд та Торжество віри над любов'ю творіння того ж знаменитого письменника». Те, що, до певної міри, підстрочний коментар О. Кутузова зберігав російському читачеві і Гоголю, зокрема, коментарі Й.-А. Еберта, дозволяє виділити новий аспект можливостей

дослідження характеру конгеніальності Гоголя ідеям Е. Юнга з коментарями Й.-А. Еберта саме в межах питання про «натуру» Чичикова, що виникає в «Мертвих душах» неодноразово.

Відомо, що перша відповідь на це питання, та й ще від самого Чичикова, виникає на самому початку поеми під час поштового знайомства з усіма міськими сановниками. Ця відповідь, яку Гоголь поширив на всі випадки знайомства, мала одночасно вигляд удаваного самоприниження Чичикова та нарікань на приниження, які чинило життя над Чичиковим, бо «...коли він говорив, то якимись загальними словами, з помітною скромністю, і розмова його набирала в таких випадках дещо книжних зворотів: що він незначущий черв світу цього, і недостойний того, щоб багато про нього турбувались, що зазнав багато на віку своєму, потерпів по службі за правду, мав багато ворогів, які важили навіть на життя його,...» [3, III, с. 13]. Самоприниження або «помітна скромність» відповіді Чичикова використовує дуже поширену формулу суперечливого подання сутності людини як досить дивного творіння божого: «людина немічне чадо праху, черв, але в той же час і Бог» [5, с. 10-11]. Далі питання про те «Хто такий Чичиков?» позначено в тексті «Мертвих душ» поширенням чуток про те, «що він не більше й не менше, як мільйонщик» [3, III, с. 157]. Але це питання було на той час частиною хвилі поширення сердечної любові на Чичикова, що існувала поміж посадовців міста, виховувалася й підтримувалася, зокрема, і мовчазною серйозністю філософського читання поштмейстером Едуарда Юнга.

У третій раз питання «Хто такий Чичиков?» уже не виникає на хвилі симпатій до нього. З моменту публічного куражу Ноздрьова щодо купівлі Чичиковим мертвих душ на три мільйони це питання надзвичайно швидко поширюється в місті. Усе більша й більша кількість місцевих жителів, що передають новину про Чичикова під рубрикою «побрехеньки про», починає шукати відповідь на це питання. Відповіді чиновникам поміщиці та поміщиків, у кого Чичиков купляв «душі» (Коробочки, Манілова, Собакевича), а також відповіді лакеїв Селіфана та Петрушки відкрили тільки те, «що вони напевне ніяк не знають, що таке Чичиков, а тим часом Чичиков чимнебудь та мусить бути» [3, III, с. 198]. Утворилися навіть партії: чоловіча та жіноча, що почали порізно шукати ключів до того, що ховається за цим непевним прикриттям у розмовах про «мертві душі». Жіноча партія швидко визначилася із ключем до Чичикова. Насправді, Чичиков приховує бажання викрасти дочку губернатора. У партії чоловіків, щодо прихованих справ Чичикова з «мертвими душами», були більш серйозні фантазії. Спочатку горизонт цієї фантазії

окреслює розлога фантазія поштмейстера-філософа міського кола чиновників, учня Едуарда Юнга, який приміряє Чичикова на роль отамана шайки – капітана Копейкіна. Але це поетично розлоге припущення, як і спроба проговорити схоплену схожість Чичикова з Наполеоном, не живе довго в самій партії чоловіків і штовхає її учасників, через бажання нарешті отримати відповідь, в обійми розповідей про неймовірні приховані подробиці з життя Чичикова від завязаного брехуна Ноздрьова. Врешті-решт, питання «Хто такий Чичиков?» доходить до самого Чичикова. Довіра Ноздрьова власній енергії до якої, єдино як тільки через хитрість, ледь встигає доторкнутися розум, приводить його до Чичикова в якості єдиного щирого помічника в реалізації прихованого бажання Чичикова, розкритого місцевим жіноцтвом. Нарешті, у власній уяві, хоча й з чужих слів, Чичиков має побачити себе як виробника фальшивих асигнацій, викрадача губернаторської дочки, має подивитися на себе як причину смерті прокурора та приїзду генерал-губернатора [3, III, с. 217]. Звичайно, що в цих відповідях Чичиков себе не впізнає, як і не впізнає, до певної міри, й читач. Тому до справи в питанні «Хто такий Чичиков?» стає сам автор.

Відповідь автора виходить розлогою оповіддю про достеменного Чичикова, бо для неї автор обрав манеру письма від єдиного мовчазного свідка, що попередньо вислухав усі думки про Чичикова, а тепер починає формулювати свою відповідь. Але, окрім авторського бачення уроків дитинства Чичикова, історій становлення держслужбовця з Чичикова, поступового формування його як генія фінансово-посадових оборудок, злої долі, що переслідувала генія шахрайства ї, нарешті, за логікою ритмів відродження в Чичикові шахрая, його закономірна історія із ревізькими реєстрами, що тількино закінчилася, автор удається до оцінки здатності читачів говорити про призначення людини, сенс її життя як питання, до якого якимось непомітно посунулось «питання Чичикова». Саме тут ми можемо простежити, як авторська відповідь на питання «Хто такий Чичиков?» перегукується за змістом, із одного боку, з примітками Й.-А. Еберта в обробці О. Толстого до «Плачу, або Нічних розмислів» Е. Юнга, а з іншого боку, вибудовується у вигляді полеміки з читачами з прораховуванням наперед можливих відповідей автора на досить очікувані реакції та зауваження критично налаштованих читачів відносно того, як автор подає Чичикова в якості літературного героя.

Отже, подивимось на те, як виглядає взаємодія автора – філософа, що відстежує думки коментаторів «Плачу, або Нічних розмислів» Е. Юнга та одночасно, в полемічній формі з усіма

можливими читачами, проголошує власне бачення динаміки оцінок образу Чичикова. У дев'ятій примітці до першої глави поеми Е. Юнга, де мова йде про те, що людина, як дивовижне створіння – слабе чадо праху – черв і одночасно Бог, вимагає від філософів і поетів відповідного, до дивовижного поєднання в людині низького і високого, зображення і розуміння. Вибір позитивного або негативного кута зору на людину має бути вмотивованим і визначатися не тільки пошуком ефективних засобів дидактичного впливу на людей. «Поп зображував людину з однієї сторони, та й то з найпоганішої. А от Юнг описує її з усіх боків, як того вимагає теперішнє і майбутнє її призначення й, якщо принижує її, згодом докладає зусиль, щоб звеличити; але в головному прагне більше до останнього, ніж до першого, або використовує як засіб задля досягнення останнього» [5, с. 10]. У балансі інтегрального зображення людини Е. Юнга не існує абсолютно позитивної людини, але існує достатньо певна ситуація подолання людиною найпоганішого в собі, що аж ніяк не дарує перебування в позитивному стані назавжди. У цій же примітці вказано, що на думку Паскаля, «...неприпустимо описувати людину тільки з одного боку, бо в такий спосіб чинили виключно язичницькі філософи» [5, с. 10]. Г'юм, найповажніший язичницький софіст, дотримується саме такого однобічного подання людини, коли вважає «більш природним описувати її з кращого боку» [5, с. 10].

А який інтегральний баланс зображення героя обрано в поемі Гоголя? Коли Гоголь від імені автора «Мертвих душ» відразу говорить про те, що наперед знає, чому обраний герой не сподобається читачеві й особливо жінкам, він ніби всупереч бажанню читачів говорить, що автор «не може взяти героєм добродішну людину» [3, III, с. 225-226]. І далі, в дусі інтегрального збереження в зображенні людини балансу позитивного і негативного, поетично й піднесено говорить про обов'язкову появу в цій самій повісті небачених до тепер у світі та літературі чоловічої і жіночої добродішності. Дехто з літературознавців рахує це зауваження від автора як персонажа уявної розмови з читачами про Чичикова чимось більшим за заспокоєння читачів обов'язково наповнити подальші томи «Мертвих душ» більш добродішними героями. Але й відповідь автора щодо Чичикова не зупиняється на тезі «Чичиков – негідник», бо вона аж ніяк не сприяє подальшій розмові з читачем. Слід зауважити, що в подальшій полеміці з читачами від імені автора М. В. Гоголь не забуває про позначений колом читання провінційного поштмейстера можливий філософський рівень губернської спільноти читачів, якому читач поеми аж ніяк не поступається. Читання дуже популярної праці баварського

теософа Карла фон Еккартсгаузена «Ключ до таїн натури» вказує на можливу цікавість і до інших праць цього автора. Про популярність праць під цим ім'ям може свідчити, зокрема, кількість перевидань та їхня географія. Так, праця під назвою «Розсудливість в єдності із добродійністю, або Політика мудрого» виходить друком не один раз і в 1823 році вже видається в місті Орел. Такий собі уявний поштмейстер міста Орел, як і поштмейстер поеми, міг дістатися еккартсгаузенівського розуміння того, що «світська наука полягає у мистецтві подобатися і догоджати...» [6, с. 27]. Міг зрозуміти, що перемога «цих удаваних чеснот полягає в тому, що люди для зменшення в них виду чеснот винайшли мистецтво удавання з себе та улесливисть» [6, с. 41]. У підсумку імперативом такої світської науки стає настанова: «вчитися бути несхожим на самого себе» [6, с. 42]. А от у ебертових примітках до «Плачу, або Нічних розмислів» Е. Юнга Гоголь, що готує автора до уточнення визначення Чичикова як негідника, міг пересвідчитися, що світською наукою для читачів давно стали їхні посади, що замінили книжки. І без книжок «...ми вміємо обіцяти поштиво і нічого не робити, посміхатися тільки доречно, коли цього вимагає благопристойність; назовні сумні, коли усередині веселі; сміємося в той час, коли всередині себе ллемо сльози, дуже добре говоримо про погоду і не обминаємо жодного випадку, щоб красномовно полихословити щодо ближнього свого; п'ємо та їмо з приємністю; нахвалюємо і спростовуємо те, про що ніякого поняття не маємо» [5, с. 158]. Отже, згідно логіки «світської науки з удавання іншим», визначення Чичикова як негідника по суті має бути пом'якшено, бо чистих негідників уже не існує. І саме так говорить автор: «Чому ж негідник, для чого бути таким суворим до інших? Тепер у нас негідників не буває, а люди благонадійні, приємні,... Найсправедливіше назвати його: хазяїн, набувач» [3, III, с. 245]. Але й тепер головні акценти у самій відповіді: «не негідник, а хазяїн, набувач» ще не поставлено.

У двадцятій примітці Й.-А. Еберта, збереженої О. Толстим, до «Першої ночі» юнгового «Плачу» зазначається, що головний герой «світської науки» на ім'я Лоренцо постає в Юнга як вільний мислитель і дієст, що відноситься до тих кіл, «...де займаються справжніми чуттєвими веселощами, живуть в уявному благополуччі і не мають ані часу, ані терпіння поринати у важливі та нудні розмисли про майбутнє» [5, с. 31-32]. Мода на «світську науку» настільки поширилася, що риторичне питання Еберта: «Але чи одну Англію славимо через таких Лоренцо?» можна поширити й на німецькі землі й за них, аж на кожного з нас [5, с. 32]. Більш того, в риторичі питання: «Чи не бачимо ми поміж нас самих Лоренців, котрі в порівнянні з

цими ще більш мерзенними будуть?», фактично присутнє припущення про відсутність кордонів паскудства серед мерзотників [5, с. 32]. І тому гоголівський автор просувається далі у формуванні відповіді на питання про натуру Чичикова не тільки з урахуванням риторичного перетворення Ебертом питання щодо Лоренцо на питання до кожного з нас, а й з врахуванням небажання рухатися в цей бік читачів із патріотичних почуттів. І ось здається, що нарешті відповідь від автора на питання про кваліфікацію Чичикова як героя сягає кульмінації: «А хто з вас повний християнського смирення, не прилюдно, а в тиші, наодинці, у хвилини самотніх роздумів із собою, заглибить у середину власної душі цей тяжкий запит: «А чи немає і в мені якоїсь частки Чичикова?»» [3, III, с. 249].

Але Гоголь розумів, що на варіант «переслідування себе Чичиковим» читач не погодиться. Він скоріше гарантовано знайде Чичикова в інших, хоча б у знайомих чиновниках, і віддасть себе беззастережно запалу викриття: «...побіжить за ним навздогін, піддражнюючи ззаду та приказуючи: Чичиков! Чичиков! Чичиков!» [3, III, с. 249]. Завзяте викриття «чичикових» як світська забавка – ось що попереду.

Література:

1. Якубович Д. П. Роль Франции в знакомстве России с романами Вальтера Скотта / Д. П. Якубович // Язык и литература. – Л. : РАНИОН, 1930. – Т. V. – С. 137–184.
2. Якубович Д. П. Иностранные влияния, заимствования у Пушкина / Д. П. Якубович // Пушкин А. С. Полное собрание сочинений в шести томах. – М.–Л. : ГИХЛ, 1931. – Т. 6: Путеводитель по Пушкину. – С. 155–157.
3. Гоголь М. В. Мертві душі // Гоголь М. В. Твори в трьох томах : пер. з рос. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1952. – Т. 3. – С. 7–251.
4. Жирмунский В. М. Поэзия английского сентиментализма / В. М. Жирмунский // Жирмунский В. М. Из истории западно-европейских литератур. – Л. : Наука, 1981. – С. 125–148.
5. Юнг Э. Плач, или Ночные размышления о смысле жизни, смерти и бессмертия, в девяти ночах помещенные с присовокуплением двух поэм: Страшный суд и Торжество веры над любовью творения / Э. Юнг. – М. : Типографическая компания – Вольная типография И. Лопухина, 1785.
6. Эккартсгаузен К. фон. Благоразумие, соединенное с добродетелью, или Политика мудрого. – Орел : Типография И. Сытина, 1823. – Ч. 1. – 306 с.

Анотація

У статті розглянуто деякі невідомі до тепер складові з полемічної побудови М. В. Гоголем відповіді про «натуру» Чичикова від імені автора «Мертвих душ».

Ключові слова: *переклад, творчі впливи, наслідування, запозичення, ремінісценція.*

Аннотація

В статье рассмотрены некоторые неизвестные составляющие полемического построения Н. В. Гоголем ответа на вопрос о «натуре» Чичикова от имени автора «Мертвых душ».

Ключевые слова: *перевод, творческие влияния, наследование, раздражение, реминисценция.*

Summary

The article deals with to some unknown components of polemical Gogol's construction of answer the question about Chichicov's «nature» in the name of «Dead Souls» author.

Keywords: *translation, creative influences, inheritance, imitation, reminiscence.*